

DĖL KIRČIO ATITRAUKIMO LIETUVIŲ KALBOS RYTŲ AUKŠTAIČIŲ ŠNEKTOSE

BONIFACAS STUNDŽIA

Vilnius - Oslo

Jau senokai daugelio baltistų kalbama apie kirčio atitraukimo ryšį su intonacija, galūnių redukcija, morfologiniais ir kitokiais veiksniais¹. Šių veiksnių neabejotiną įtaką šiaurės žemaičių kirčio atitraukimui, taip pat to atitraukimo fakultatyvumą, progresavimą, remdamasis kruopščiais statistiniais tyrimais įrodė J. Pabrėža², o nuoseklią morfonologinę šiaurės žemaičių kirčio atitraukimo interpretaciją rasime A. Girdenio straipsnyje³. Atitrauktinis pradinio skiemens kirtis čia traktuojamas kaip «rezultatas ilgo ir prieštaringo proceso, kurio metu jis ne tik plėtė savo arealą, bet ir pamažu laisvinosi iš įvairių morfologinių, fonologinių ir intonacinių apribojimų»⁴.

Daugelis procesų, kurie žemaičių tarmėje prasidėjo prieš kelias dešimtis ir gal net kelis šimtus metų, rytų aukštaičių šnektose vyksta tiesiog mūsų akyse. Čia trumpai paliesiu kirčio atitraukimo plitimo ir kilmės rytų aukštaičių plote kai kuriuos klausimus.

Visuotinio kirčio atitraukimo izofona lyg ir "stovi vietoje", rodos, akivaizdžiau nejuda nei į pietus, nei į rytus; bent jau nuo A. Baranausko laikų (Baranauskas nurodė, kad, vartojant dabartinę terminologiją, visuotinis kirčio atitraukimas būdingas šiaurinėms rytų aukštaičių tar-

¹Ypač žr. Grinaveckis 1973, pp. 51-61; Kazlauskas 1968, pp. 10-29; Zinkevičius 1979.

²Pabrėža 1986, pp. 53-54 ir lit.

³Girdenis 1982.

⁴Girdenis 1982, p. 181.

mėms R₂ ir R₃, maždaug atitinkančioms dabartinius šiaurės panevėžiškius). Nebent šios izofonos plitimą į rytus būtų galima remti Biržų šnekta, turinčia intensyvesnę sąlyginį kirčio atitraukimą. Kitaip yra žemaičiuose. Antai K. Jauniaus laikais Kvedarnos apylinkėse kirčio atitraukimo nebūta, o dabar ši šnekta jau turi visuotinį, nors ir labai svyruojantį, kirčio atitraukimą⁵.

Sąlyginio kirčio atitraukimo izofona yra plitusi ir tebeplinta. A. Baranauskas teigia, kad R₄ (anykštėnų) ir R₅ (kupiškėnų) tarmės yra «išlaikiusios pirmąsčius kirčius», taigi kirčio neatitraukiančios⁶. Vis dėlto, kiek galima spręsti iš F. Spechto⁷ paskelbtų tekstų, yra šiek tiek kitaip. Tekstuose iš anykštėnų ploto kirčio atitraukimas arba nebūdingas, arba nėra dėsningas, tačiau matyti, kaip einant nuo Anykščių į šiaurės vakarus jis intensyvėja. Antai Anykščių parapijoje (p. 35-47) kirtis iš viso neatitraukiamas, pvz.: *rodàs* (3x, p. 36), *grėītà*, *sũnkì* (p. 38), *duszià* (p. 42). Kirčio atitraukimo neaptikta ir *Anykščių šilelyje*⁸. Skapiškio parapijai (dalis jos tekstų yra kupiškėnų tarmės) būdingi tik sporadiški kirčio atitraukimo atvejai (su atitrauktu kirčiu rasti 8 pavyzdžiai iš 21 galimo; pusė jų - forma *czėsu*, p. 47-52), o Salamiestyje (beje, LKT 294-295 iš šios vietovės užrašytas tekstas yra kupiškėnų, o ne anykštėnų tarmės) kirtis iš trumpos galūnės į ilgą šaknį atitraukiamas jau gana dažnai, nors nereguliariai (25 atvejai iš 45 galimų; p. 32-35), pvz.: *wařdu* (p. 32), *miėsti* (p. 33), *tařba* (p. 34), bet - *pĩnkà dřenà*, *kirwiùs* (p. 34).

⁵Plačiau žr. Pabrėža 1986, p. 54 ir lit.

⁶Baranovskij 1898, p. 66.

⁷Specht 1920.

⁸Tiesa, keturiolika šios poemos atvejų kelia problemų. Tai tokios rimų poros, kaip *szwintà* (nom. sg. fem.) - *kriñta* (128-129), *twòràs* - *dóras* (nom. sg. masc.; 266-267). Vis dėlto čia greičiausiai susiduriame ne su tikru kirčio atitraukimu (kaip matome, Baranauskas jo ir nežymi), kurio pirmiesiems porų nariams natūraliai reikalautų rimas, o su vadinamuoju dviviršniu kirčiu (dėl to žr. toliau ir Stundžia 1989).

Kupiškėnų tarmės tekstų užrašyta iš Kupiškio ir Čedasų parapijų (p. 1-7, 21-30), kur kirtis atitraukiamas dėsningai (išimtyt retos - tik 7 atvejai iš 97), ir Skapiškio parapijos (p. 8-21), kuriai būdingi sporadiški kirčio atitraukimo atvejai (8 pavyzdžiai su atitrauktu kirčiu iš 39 galimų): *ÿra* (p. 8), *miėsti* (p. 17), bet - *sunùs* (5x, p. 19), *stugà* (4x) ir t. t.

Prieštaravimas tarp *Pastabu...* teiginių ir Spechto chrestomatijoje paskelbtų tekstų, matyt, aiškintinas tuo, kad, viena, klierikai, skaite A. Baranauskui iš savo parapijų užrašytus tekstus, negalėjo adekvačiai reprezentuoti senosios kartos atstovų kirčiavimo; antra, tolimesnių parapijų šnektų kirčiavimo Baranauskas gerai nepažinojo⁹.

Remiantis LKT tekstais iš Užuožerių (p. 303-304) ir Mičionių (p. 303) kaimų, kirtis artimiausiose Anykščių apylinkėse dėsningai nėra atitraukiamas nė dabar. 1986 m. vasarą rinkdamas medžiagą iš Anykščių ir Šimonių, pastebėjau, kad pastarojoje apylinkėje kirčio atitraukimas yra dėsningas (žinoma, pasitaiko viena kita išimtis), o apie Anykščius - tik gana sporadiškas reiškinys (reguliariau, rodos, atitraukiama daugiaskiemeniuose antrosios kirčiuotės daiktavardžiuose, taip pat veiksmažodžiuose į priešpaskutinį skiemenį, pvz.: *cigonus*, *bre.džokus*, *nesutiñku*).

Sąlyginio kirčio atitraukimo plotą supa vadinamojo silpno sąlyginio kirčio atitraukimo juosta (žr. LKA II žem. 105). Tai būdinga tik aukštaičiams, žemaičiams toks atvejis nepažįstamas. Kaip paaiškinti šį reiškinį, ar jis laikytinas būtinu sąlyginio kirčio atitraukimo etapu? Greičiausiai, nelaikytinas, nes bent šiuo metu nerasta įrodymų, kad "normalaus" sąlyginio kirčio atitraukimo plote kirtis kažkada būtų buvęs atitrauktas tik į skiemenį su ilguoju balsiu¹⁰. Kita vertus, pats silpnasis sąlyginis kirčio atitraukimas ne visur vienodas. Čia skirtina

⁹Plačiau žr. Stundžia 1989.

¹⁰Plg. Grinaveckis 1973, p. 62.

pietryčių zona (širvintiškių tarmė), kur kirtis atitraukiamas iš trumpos galūnės į skiemenį su ilguoju balsiu (ir *ie*, *uo*), ir rytų zona, kur, kaip rodo ne vieno kalbininko stebėjimai, būdingas vadinamasis dviviršūnis kirtis¹¹, pasitaikantis ir nuo kirčio atitraukimo ploto gerokai nutolusiose aukštaičių šnektose. Į šį dalyką bene pirmasis atkreipė dėmesį A. Baranuskas¹², teigęs, kad ilgasis skienuo prieš trumpąją kirčiuotą galūnę tariamas taip, tarsi būtų kirčiuotas (*wārpū*), taigi su šalutiniu kirčiu (tai, matyt, ir leido natūraliai rimuoti *szwintà* su *kriñta*). Daugiau kaip po 50 metų dviviršūnį kirtį anykštėnų ir kupiškėnų tarmėse užfiksavo J. Gerullis¹³, tiksliai su pagrindiniu atitraukiniu kirčiu (*'ai^s*, *ni*). Jaunesnių tarmės atstovų kalboje galinis šalutinis kirtis esą jau negirdimas. Tai labai svarbus pastebėjimas, leidžiantis suvokti sąlyginio kirčio atitraukimo rytų aukštaičių plote genezę ir plitimą, nors, kaip buvo sakta, ir dabar apie Anykščių kirčio atitraukimą nėra dėsningas.

Per ekspedicijas Obeliuose, Kriaunose, Panemunėlyje, Anykščiuose esu užfiksavęs tos pačios žodžio formas, galinčios turėti dviviršūnį kirtį, trejopą akcentinį "įforminimą", pvz.: 1) *sū^s·nūs*, *lau^skūs*; 2) *'sū^s·nūs*, *'lau^skūs*; 3) *sū^s·nus*, *lau^skus*. Pirmasis narys, ypač ryškus senųjų žmonių kalboje, reguliariau vartojamas loginio kirčio pozicijoje, pabrėžiant, išryškinant žodį; antrasis - "neutralioje" frazėje. Jis ir sudaro bazę sąlyginiam kirčio atitraukimui, t. y. trečiajam atvejui, kuris yra ne kas kita, kaip fonologinio ir fonetinio kirčio neatitikimo panaikinimas (nurodytos formos fonologinį kirtį turi priešpaskutiniame skiemenyje)¹⁴, "išvaduojantis" kirtį iš intonacinių ir morfologinių apribojimų, vienoje šnektose - visais atvejais, kai priešpaskutinis skienuo yra tvirtagalys (sąlyginis kirčio atitraukimas), kitose - tik tada,

¹¹Terminas iš Girdenis 1978.

¹²Baranovskij 1898, pp. 32-33.

¹³Gerullis 1930, p. 79.

¹⁴Plg. Kazlauskas 1968, p. 15.

kai kalbamasis skienuo turi tvirtagalį balsį ir *ie*, *uo* (silpnas sąlyginis kirčio atitraukimas).

Taigi iš rytų aukštaičių šnektų prozodinės analizės, rodos, aiškėja, kad sąlyginiam kirčio atitraukimui užtenka tik tam tikros *i n t o n a - c i n e s n i v e l i a c i j o s*, nebūtina, pavyzdžiui, galūnių redukcija, plg. širvintiškių *mergà* ir *žmōna - žmonà*. Širvintiškių tarmėje kirčio atitraukimui tam tikrą vaidmenį suvaidino ir monoftongų priegaidžių opozicijos silpnėjimas. Kitaip negalėtume paaiškinti, kodėl kirtis atitraukiamas tik į skiemenį su ilguoju balsiu (ir *ie*, *uo*). Pietų aukštaičių, rečiau - ir uteniškių, šnektose dėl priegaidžių dalinės niveliacijos ėmė mišti kirčiuotės (2 → 1, 3 → 4).

Dėl intonacinės niveliacijos (bei priegaidžių opozicijos silpnėjimo) atsiradęs sąlyginis kirčio atitraukimas sudaro sąlygas reikšties *k o - l o n i n e i a k c e n t u a c i j a i* (t. y. morfologiniam veiksniumi, analoginiams procesams), atvedusiai į intensyvesnę sąlyginę ir visuotinę kirčio atitraukimą. Taigi pagal *žmōn(a)* imama kirčiuoti ir *šàk(a)*, pagal *rañk(a)* - *višt(a)* ir t. t. (Biržų šnektos; intensyvesnis sąlyginis kirčio atitraukimas). Paskutinis etapas - visuotinis kirčio atitraukimas, kai pagal *vi^sštos* kirčiuojama ir *žmōnos*, *šàkos* ir t. t. Aukštaitiškojo visuotinio kirčio atitraukimo ryšys su galūnių trumpėjimu galimas, bet vargu ar būtinas. Kitaip sunku būtų paaiškinti intensyvesnę sąlyginę kirčio atitraukimą, kuris, beje, žemaičiams nepažįstamas. Žemaitiškasis visuotinis kirčio atitraukimas yra fonologizuotas (kirtis visada atitraukiamas į pirmąjį žodžio skiemenį), o aukštaitiškasis iš esmės - morfologizuotas¹⁵: atitraukiama į tą morfemą, kuri paradigmoje gauna kirtį, nors daugiaskiemeniuose žodžiuose ir esama tam tikro svyravimo (*vānagē* / *vanàgē* ir t. t.).

¹⁵Plg. Girdenis 1982, p. 188.

LITERATŪRA

- Baranovskij A. 1898, *Zametki o litovskom jazyke i slovare*, Sankt-Peterburg.
- Gerullis G. 1930, *Litauische Dialektstudien*, Leipzig.
- Girdenis A. 1978, *Akcentologinis mažmožis*, "Baltistica", 14 (1), 75-76.
- Girdenis A. 1982, *Opyt morfonologičeskoj interpretacii severožemajtskoj atrakcii udarenija*, "Baltistica", 18 (2), 179-188.
- Grinaveckis V. 1973, *Zemaičių tarmių istorija*, Vilnius.
- Kazlauskas J. 1968, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius.
- LKA II, *Lietuvių kalbos atlasas*, t. 2, *Fonetika*, red. K. Morkūnas, Vilnius 1982.
- LKT, *Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija*, red. E. Grinaveckienė ir K. Morkūnas, Vilnius 1970.
- Pabrėža J. 1986, *Diachroninės pastabos apie kirčio atitraukimą šiaurės žemaičių tarmėje*, "Baltistica", 22 (2), 53-59.
- Specht F. 1920, *Litauische Mundarten*, gesammelt von A. Baranovski, Bd. 1, *Texte*, Leipzig.
- Stundžia B. 1989, *Antanas Baranauskas akcentologas*, "Baltistica", 3(2) priedas, 434-442.
- Zinkevičius Z. 1979, *Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos*, "Kalbotyra", 30 (1), 90-93.

**On the question of the retraction of stress
in East Aukštaitian subdialects of Lithuanian
Bonifacas Stundžia (Vilnius - Oslo)**

There are weighty arguments for the hypothesis that the retraction of stress in the Zemaitian (north-west) dialect of Lithuanian is not the phenomenon of substratum but rather the result of long and contradictory process caused by intonational, morphological and other factors. The changes which were taking place tens and even hundreds years ago in Zemaitian dialect are peculiar to some East Aukštaitian (north-east Lithuania) subdialects at the present time. The results of the prosodical analysis of these subdialects show that a certain intonational levelling is quite sufficient factor for the retraction of stress from the short ending to the long adjacent syllable. The reduction of word final vowels is not necessary condition for the said process, as it is usually viewed by some linguists. In some subdialects the weakening of the opposition of syllable accents in monophthongs may be of some importance at the early stages of the stress retraction process. The so-called weak retraction of stress provides conditions for columnal accentuation which leads to two different types of more intensive retraction of stress.